

The Nature of Literary Meaning and Delâlet in The Thought of Fahreddîn Er-Râzî (Specially its Termination)*

Nevzat Murat^{1,a,**}

¹ Diyanet İşleri Başkanlığı, nevzat_murat@hotmail.com

**Corresponding Author

ARTICLE INFO

Image Presentation

Received : 16/04/2024

Accepted : 28/05/2024

Keywords:

Wording

Meaning

Indication

Fahreddîn er-Râzî

ABSTRACT

The issue of understanding the importance and nature of wording, meaning and delalah was discussed by Fahreddîn er-Râzî. Râzî's comprehensive treatment of this issue opens up the semantic equivalents of the language, which consists of words emerging through sound, to discussion and reveals an important area that needs to be emphasized regarding the methodology of Islamic sciences. This discussion, within the framework of the wording-meaning relationship, brings with it the question of how the true meanings that can be obtained through words can be achieved. In line with this problem that came to light, Râzî tried to create the conceptual framework of the final certainty aimed to be achieved in the word-meaning relationship. Even though the effort he made in determining the true meaning was an important step in revealing the semantic truths of the words, the commentator's view that the meanings reached would express suspicion was criticized and was not accepted by the scholars who had a say in this field. In this context, the study; Râzî's thoughts and Works on the subject focus on the nature of these concepts within the framework of wording, meaning and indication.

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 7(2): 115-121, 2024

Fahreddîn Er-Râzî Düşüncesinde Lafız Mana ve Delâlet'in Mahiyeti (Tefsîri Özelinde)

MAKALE BİLGİSİ

ÖZ

Görüntü Sunumu

Geliş : 16/04/2024

Kabul : 28/05/2024

Anahtar Kelimeler:

Lafız

Mana

Delâlet

Fahreddîn er-Râzî

Lafız, mana ve delâlet'in önemi ve mahiyetlerinin anlaşılması meselesi, Fahreddîn er-Râzî tarafından ele alınmıştır. Râzî'nin bu meseleyi kapsamlı bir şekilde ele alması, ses vasıtası ile ortaya çıkan lafızlardan oluşan dilin, anlamsal karşılıklarını tartışmaya açmakta ve İslâmî ilimler metodolojisi ile ilgili üzerinde durulması gereken önemli bir alanı ortaya çıkarmaktadır. Lafız-mana ilişkisi çerçevesinde yer alan bu tartışma, lafızlar vasıtası ile elde edilebilecek hakiki manalara nasıl ulaşılacağı sorusunu beraberinde getirmektedir. Gün yüzüne çıkan bu problem doğrultusunda Râzî, lafız-mana ilişkisinde ulaşılması hedeflenen nihaî kesinliğin kavramsal çerçevesini oluşturmaya çalışmıştır. Hakiki mananın tespitinde gösterdiği çaba, lafızların anlamsal hakikatlerini ortaya çıkarma hususunda önemli bir adım da olsa müfessirin, ulaşılan manaların zan ifade edeceği görüşü eleştirilmiş ve bu alanda söz sahibi âlimler nezdinde kabul görmemiştir. Bu kapsamda çalışma; Râzî'nin düşünce ve konu ile ilgili eserleri merkezinde, lafız, mana ve delâlet çerçevesinde bu kavramların mahiyetlerini konu edinmektedir.

^a nevzat_murat@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0110-6053>

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International License

* Bu makale Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri alanında devam eden "Lafız-Mana İlişkisi Bağlamında Fıkıh Usûlünün Tefsîr'e Etkisi (Fahreddîn er-Râzî Tefsîri Özelinde)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Tarih boyunca İslam ilim geleneğinin gelişmesi, yaşanılan hayata bağlı ve onun içerisinde ihtiyaç duyulan meselelerin çözüme bağlanması hususunda etkin bir rol oynamayı amaçlamıştır. Bu geleneğin gelişimine iki ana kaynağın Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin sünnetinin öncülük ettiği konusunda bir fikir birliği olmakla birlikte, vahye dayanmayan materyallerin sıhhati meselesi, üzerinde titizlikle durulan bir alan olmuştur. Bu yön, bir dilin oluşturulması hususunda lafzî, bu lafızların anlam karşılıklarını ve lafız-mana ilişkisinde oluşturulmaya çalışılan ilgiyi ön plana çıkarmaktadır.

Lafzî Oluşturan Etkenler

Râzî, ele aldığı her yaklaşımda mesele ile ilgili bütün unsurları atlamadan açıklama gayreti içerisine girmektedir. Bu yaklaşım, lafızların sesler ve bunların oluşturduğu harflerden meydana geldiğinin belirtilmesine işaret etmesinden anlaşılmaktadır. Bu çalışmada lafızların oluşumunda önemle üzerinde durulan ses ve oluşumu hakkında detaylı bir irdelemeye yer vermemekle birlikte ifadelerinin özeti olabilecek kısa bir açıklama yapılmasının yerinde olacağı düşünülmektedir.²

Lafzın Oluşmasında Sesin Önemi

Lafzın oluşmasında sesin önemini vurgulayan müfessir, insanın ihtiyaç duyduğu şeylerin tamamını kendi başına karşılayacak bir seviyede olmadığını, başkalarının yardımına ihtiyacı olduğunu belirtmektedir. Zira insanın, ihtiyaçlarına yönelik aklında ve gönlünde geçenleri anlatmak zorunluluğu ile yaratıldığını, gönlünden geçenlerin anlatılması içinde bir yola ihtiyaç duyduğunu söylemektedir. Farklı iletişim yollarının bulunmasıyla birlikte en güzel yolun, lafızlar vasıtasıyla anlatım olduğuna değinmektedir.³ Bununla birlikte insanın, konuşmaya uygun bir şekilde yaratıldığına da işaret eden müfessir, insanın yaradılışının bir hikmeti olarak ağız yapısında çok sayıda bölme ve duraklar bulunduğunu, havanın bu yerlere çarpması ve tutulması ile harflerin meydana geldiğini açıklamaktadır.⁴ Bu harflerin, farklı diziliş terkipleri de sayısız lafızlar oluşturmakta ve manaların bu lafızların karşısına getirilmesi ile karışıklığa mahal vermeksizin lafızların bu manalar için ayrılmış olduklarını göstermektedir. Bu itibarla, gönüllerdeki manaları açığa çıkarma hususunda başvurulacak en güzel yolun, lafızlar vasıtasıyla onları ortaya çıkarmak olduğunu vurgulamaktadır.⁵

² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 28-29.

³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 39.

⁴ Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023), (I) *el-Mukâbesât*, 2. Baskı, thk., Hasan es-Sendûbî, Dârü Suâdi's-Sabâh, Kuveyt, 1992, I, 293; Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (ö. 428/1037), (III) *el-Kânûn fi't-Tıbb*, thk., Muhammed Emîn ez-Zenâvî, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1993, II, 302.

⁵ Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî (ö. 180/796), (IV) *El-Kitâb*, 3. Baskı, thk., Abdüsselâm Muhammed b. Hârûn, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1988, IV, 181; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 39.

⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 41.

⁷ Ebû'l-Vefâ Alî b. Akil b. Muhammed b. Akil el-Bağdâdî (ö. 513/1119), (V) *el-Vâzih fi usûli'l-fikh*, 1. Baskı, thk., Abdülmuhsin et-Türkî, Muessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1999, I, 110; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 41.

⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 41.

⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 46.

Lafızların Nakli Meselesi

Lafız-mana ilişkisi çok yönlü bir bakış açısını gerektirmektedir. Bu yaklaşım sonucunda çeşitli kıstaslar oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu yönüyle kullanılan en etkili yolun, konuya sadece aklın zaviyesinden bakmak olduğudur ki bu müfessir tarafından imkânsız görülmüştür ya da konuyu mütevâtîr ve âhâd nakiller çerçevesinde değerlendirmektedir ki bu yaklaşım genel manada kabul görmüştür. Müfessir, bu iki görüşün de beraber ele alınması ile üçüncü bir yoldan bahsetmektedir.⁶ Ancak bu yaklaşımın bazı zorunluluklarından bahseden müfessir, öncelikle lafızların karşısındaki manaların keşfi hususunda akıl ve naklin birbirine ihtiyaç duyduğunun açıkça ifade edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Zira müfessir, ikisi arasında bir denge kaymasının tenakuz oluşturabileceğini, bunda lafızların icadı tartışması ile yakından ilgili bir durum olduğundan söz etmektedir.⁷ Bazı dil âlimleri lafızların tevâtür seviyesinde bir nakille geldiği fikrini eleştiri konusu yapsa da müfessir, lafızların bir kısmının “mütevâtîr” bir kısmının ise “âhâd” haberle nakledilmiş olduğunu belirtmiştir.⁸

Lafzın Kısımları

Müfessir, bu konu hakkında şöyle bir ayırım içine girmiştir: Lafız ya başlı başına bir mana ifade eder veya etmez. Müstakil olarak bir mana ifade etmeyenler harf olarak isimlendirilmiştir. Başlı başına bir mana ifade eden lafız ise ihtiva ettiği mana belirli bir zamana delâlet ediyorsa fiil, zaman yönüyle bir delâlet söz konusu değilse bunun isim olarak tanımlanacağını ifade etmiştir.⁹

Müfessir, lafzın kısımları hakkında yaptığı tanımlamaları göz önünde bulundurarak bu bölümlenmeye sebep unsurları farklı bir yaklaşımla tekrar değerlendirmektedir. Bu yönüyle lafzın, başlı başına ihtiva ettiği mana bilinen bir husus olur veya olmaz. Olamazsa bu harf diye isimlendirilir. Bu açıklamaya göre harf, olumsuz bir kayıt ile isim ve fiilden ayrılmıştır. Müfessir, harf ayrımını yaptıktan sonra, müstakil olarak bilinen lafzın, müsemması hakkında belirli bir zamana delâlet edeceği veya delâlet etmeyeceği hususunu tartışmaktadır. Lafız belirli bir zamana delâlet etmiyorsa bunun isim olarak tanımlanacağını belirtmiştir. Bu ifade neticesinde ortaya çıkan husus, ismi fiilden ayıran belirleyici kaydın zaman olduğudur. Bu açıklamalar üzerine fiil hakkında ortaya

çıkan sonuç, fiilde zaman unsuru, onu isim ve harften ayıran belirleyici bir vasıftır.¹⁰

İsim

İsmi açıklarken müfessir, isim hakkında yapılan tarifleri değerlendirmekte ve bu tariflerin problemleri yönlerine değinmektedir.

İsim hakkında genel manada yapılan şu tarifi ele alan müfessir, tarif hakkında fikrini de açıklamaktadır. Bu itibarla isim hakkında, “taşındığı anlam yönüyle kendisinden haber vermenin doğru olduğu şeydir” şeklinde bir tarif yapılmıştır. Müfessir, bu tariften yola çıkarak bir şey hakkında haber vermenin doğru olabilmesi için, öncelikle o şeyin, tamamlanmış olması gerektiğini söylemekte ve kendi isim tarifini yapmaktadır: “İsim, zaman kavramından soyulmuş şekilde bilinmesi yönüyle, başlı başına bir manaya delâlet eden lafızdır.”¹¹ Müfessirin, yapmış olduğu bu tarifte yazı ve işaret kavramlarını tarifin sınırları dışında bırakmak için “lafız” tabirini kullandığı dikkat çeken bir yaklaşımdır.

Fiil

Müfessir, fiil hakkında yapılan birçok tarifi varlığını hatırlatıp kendi tarifini yapmaktadır. Ona göre fiil, “zamani belirli, mahiyeti (gerçekleştirilme biçimi) belirli olmayan bir şey için, mastarın var olduğuna delâlet eden lafızdır.” Tarifte lafız kavramını en yakın cins olarak tanımlamaktadır. Ayrıca tarifte “belirli olmayan bir şey” ifadesinin de geçerli bir ifade olduğunu belirten müfessir, “belirli bir zamanda” ifadesiyle amacının, isimleri tarifin dışında bırakmak olduğunu söylemektedir.¹²

Lafız İle İlgili Bazı Meseleler

Lafızların anlamsal karşılıklarının bilinmesi hususu, başlı başına bir çabadan ziyade ilgili bazı kavramların incelenmesini de gerekli kılmaktadır. Zira sonsuz manaların terimleşmesi bu sahada bazı kıstasların zorunlu bir şekilde oluşturulmasını gerektirmiştir. Bu yaklaşım lafızların oluşturulmasında hem kolaylık sağlamış hem de bazı ilmî alanların oluşmasına ve gelişmesine sebep olmuştur. Bu itibarla lafız-mana ilişkisinde önem arz eden kavramlar müfessirin yaklaşımı doğrultusunda açıklanacaktır.

İştikak

Müfessir, bir lafzın yüklendiği manayı tespit etme hususunda başvurulabilecek en etkili yöntemin “iştikak” (bir lafzın aslını araştırma, etimolojisini belirleme) olduğunu söylemektedir.¹³ Bu yönüyle iştikak kavramının iki başlık altında ele alınması gerektiğini belirtmektedir. Bunlar, **el-iştikâkku’s-sağîr** ve **el-iştikâkku’l-kebîr** şeklinde tasnif edilmiştir. Küçük iştikâk (el-iştikâkku’s-sağîr), (bapları ayrı olduğu halde kökleri aynı olan ve mana yönüyle aralarında bağlantı olan)¹⁴ geçmiş, gelecek zaman çekimlerinin, ism-i fail, ismi mefûl ve diğer sîğaların mastardan türetilmesidir.¹⁵

Harflerin yer değiştirmesiyle oluşan büyük iştikak (el-iştikâkku’l-kebîr) ise şu şekilde tanımlanabilir: Harflerden meydana gelen lafız, harflerin yer değiştirmesi yönüyle bazı değişiklikleri kabul etmektedir.¹⁶ Bu değişiklikler nedeniyle lafızların çoğaltılmasını hedefleyen büyük iştikak, çoğaltılan kısıtlı bir bölümü dışında anlam karşılıklarının olmaması yönüyle müfessir tarafından kullanışlı görülmemiştir.

Lafız-Mana İlişkisinde Mananın Önemi

Mana, bir yargı hakkında kişiye bağlı olarak zihni (sübjektif) bir şekil olmakla birlikte kişisel farklılıklar, anlamsal farklılıkları da beraberinde getirmektedir. Bu yönüyle mana, kişilerin zihinlerinde oluşturdukları şekillerin tanımlamaları olmakla birlikte hariçte (objektif) olan varlıklar bu tanımlamanın dışında kalmaktadır.¹⁷ Zira mana, söyleyen kişinin ifade etmeye çalıştığı hususlardan ibaret olup zatları itibarıyla zihni, arazları¹⁸ yönüyle de hâricî şeyler oldukları ifade edilmiştir.¹⁹ Bu hususla ilgili olarak, “bir kişinin telaffuz ettiği lafızla şu anlam kastedilmiştir” sözüyle o kişinin bir hususla ilgili zihnindeki tasavvurunun, ilgili lafızlarla anlatıldığı anlaşılmaktadır.²⁰

Müfessirin bu yaklaşımı, lafız-mana ilişkisindeki bu tanımlamada ana dayanağının mantık literatüründe oluşturulan “kavram” tanımlaması ile örtüştüğü görülebilmektedir.

Lafız-Mana İlişkisi

Müfessir, lafızların manalara delâletlerinin hakiki olamayacağını ve anlaşılmanın lafzın bizzat kendi zatı ile ilgili de olamayacağını belirtmiştir. Ancak bu

¹⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, I, 49.

¹¹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, I, 47.

¹² Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, I, 48.

¹³ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr (ö. 175/791), (VIII) *Kitâbü’l-‘Ayn*, thk., Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerrâî, Darû ve Mektebetü’l-Hilâl, Beyrut, 1988, V, 8; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, I, 29.

¹⁴ Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274), (I) *Risâle fi’l-İştikak*, thk., Muhammed Mehdî Abdülhay Ammar, el-Câmiatü’l-İslâmiyye, Medine, 1999, I, 315.

¹⁵ Osmân b. Cinnî, *el-Hasâ’is*, III, 245; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, I, 29; Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), (VI) *Besâ’ru zevi’t-temyîz fi letâ’ifi’l-kitâbi’l-‘azîz*, thk., Muhammed Ali Neccâr, Dârü İhyâ’it-Turâs’il-İslâmî, Kahire, 1996, II, 546.

¹⁶ Abdillâh b. Mâlik et-Tâî, *Risâle fi’l-İştikak*, I, 316.

¹⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, I, 38.

¹⁸ Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (ö. 428/1037), (I) *en-Necât fi’l-hikmeti’l-mantikiyye*, thk., Mâcid Fahrî, Dârü’l-Afâki’l, Beyrut, 1985, s. 200-201; İlgili kavram için bakınız, Yusuf Şevki Yavuz, “Araz”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, III, 337.

¹⁹ Muhammed A’lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî (ö. 1158), (II), *Keşşâfü istulâhâti’l-fünûn Ve’l-‘ulûm*, II, 1242, 1600-1601; Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgib el-İsfahânî (ö. V./XI. Yy, İlk çeyreği), (I) *el-Müfredât fi garîbi’l-Kur’ân*, thk., Safvân Adnân Dâvûdî, Dârü’l-Kalem, Beyrut, 1992, I, 591.

²⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, I, 38.

konuda kendisi ile aynı düşüncede olmayan bazı âlimlerin lafzın, oluşturduğu delâletin zaman ve kullanıldığı coğrafya göz önünde bulundurulduğunda değişkenlik gösterebileceği eleştirisini öne sürerek bu problemin ise ancak lafzın zâtı ile ilgili olan delâlet ile çözülebileceğini belirttiklerini söylemektedir. Zira zati delâletlerin zaman ve kullanılan bölgeler değişse de mana yönüyle herhangi bir değişikliği kabul etmeyeceği yaklaşımını öne sürdüklerini belirtmiştir.²¹

Müfessir, lafızların delâletlerinin hakiki olup zatlardan ileri geldiğini iddia edenlerin delillerini şu şekilde sıralamıştır. İlk olarak “belli lafızlar ile belli manalar arasında husûsî ilgiler oluşmamış olsaydı, her bir lafzın taşıdığı manaya tahsis edilmesi, tercih bilâ müreccih (tercih için bir sebep olmadan bir şeyi diğerine tercih etmek) kabilinden olmuş olurdu ki, bununda anlamsız olacağı belirtilmektedir.”²² Bu izahattan sonra müfessir, bazı lafızların kendilerinden anlaşılan manalarla uygunluk gösterebileceğini de belirtmiştir. Misal: Çıkardığı sese uygun olacak şekilde bağirtlak kuşuna الْقَطَا ismi verilmiştir. Aynı durum leylek içinde (لَقْلُقُ) geçerlidir. Ayrıca الْخَضْمُ lafzının, salatalık ve karpuz gibi yaş sebzeleri yemeye isim olması, الْقَضْمُ lafzının ise buna karşı kuru yiyecekleri yemeye isim olması verilmiştir.²³ Zira الْخَضْمُ lafzındaki خ harfi yaş sebzeleri yerken çıkan sesi; الْقَضْمُ lafzındaki ق harfi de ktır yiyecekleri yerken çıkan sesi andırmaktadır.²⁴ İleri sürülen bu misallerin çoğaltılabileceğini belirten müfessir, bunları istisnai misaller olarak görmüş ve lafız-mana ilişkisinde delâletin, lafızların zâtı ile ilgili olduğu görüşünü doğru bulmamıştır.

Lafızların Her Manayı İfade Edememe Meselesi

Müfessir bu konu hakkında şöyle demektedir: Bazı hususların izahı ile ilgili insan zihninde bulunan manalar, bazen lafızlarla ifade edilemezler.²⁵

Bu ifadeleri örneklendiren müfessir, lafızların bazı manaları anlatma yönüyle kifayetsiz kaldığını vurgulamış ve tatlılık konusunda bitkilerden alınan tat ile şekerden alınan tadın farklı olmasına rağmen bunların aynı lafızlarla ifade edildiğini belirtmekte ve aralarındaki farkın kendilerine has lafızlarla belirtilememesini misal olarak vermektedir.²⁶ Bu hususu müfessir, birkaç başlık altında ele almıştır.

Öncelikle, aynı tadın farklı bileşenlerden alınmasına rağmen farklı lafızlarla izah edilebilmesini, lügat âlimlerinin manayı ifade edecek muayyen lafızlar icat etmelerine bağlamaktadır. Bu hususta muayyen lafızların icat edilmemesinin bir sonucu olarak, ilgili anlamların lafızlara aktarılmasını ancak izafet (tamlama) yolu ile mümkün olabileceğini söylemiş ve tatlılık anlamında muayyen bir lafzın icat edilememesi sonucunda “bitkinin tadı” veya “şekerin tadı” tarzında ifadeler kullanıldığını belirtmiştir. Bu iki farklı tat için muayyen lafızların oluşturulmaması manaların izafet ile tarif edilebilmesi yoluna yönlendirmiştir. Şayet bu tatları ifade edecek

lafızların icat edilmesi durumunda aradaki farkın, kendilerine has lafızlarla belirtilebileceğini vurgulamaktadır.²⁷

İkinci olarak: İnsan, içinde hissettiği hususî bir durumu anlatma çabası içerisinde olabilir. Ancak bu durumun diğer insanlar tarafından anlaşılması, bu hususun ifade edilmesine bağlıdır. Hissedilen duygu onu ifade eden lafızların varlığı ile ancak ifade edilebilir ve ifade edecek hususi lafızlar icat edilmediği takdirde bu duygunun ifadesi imkânsız bir hal alacaktır. Zira bir hususun ifadesinde asıl olan, dinleyicinin duyulan bu manayı anlamasıdır. Bu ise ilgili lafzın hangi mana için konulduğunu bilmekle ancak mümkün olabilir. Bu ifadelerden anlaşılıyor ki dinleyiciler lafzın taşıdığı manaları tasavvura güç yetiremiyorlarsa ilgili lafızların ilgili manalar için konulduklarına da güç yetiremezler ve bu durumda bu manaların ortaya çıkarılması mümkün olamaz. Ancak, manalar tasavvur edilip bu tasavvurlar terimleştirildiği takdirde bu manalar, lafızlar vasıtası ile dinleyicilere ulaşılabilir.²⁸

Müfessir, lafızların her manayı ifade edebilmesini mümkün görmemekle birlikte bunu bazı gerekçelere dayandırmaktadır. Öncelikle tasavvuru yansıtmak lafızların oluşturulması ile ilgili bir çabanın gerekliliğine işaret etmektedir. Ancak bunun tek taraflı bir çaba ile çözülemeyeceğini lafızları işiten tarafında bu tasavvurların yüklendiği lafızları anlayabilecek seviyede olmalarını belirtmiş ve sonsuz tasavvurların sınırlı lafızlar ile anlatılamayacağı kanaatine ulaşmıştır.

Lafızların Manalara Delâleti Meselesi

Müfessir, lafızların manaya delâletlerinin tevkîfi (ilhama dayalı) olduğunun söylenmesi ve farklı bir görüşün kabul edilmemesini doğru bir yaklaşım olarak görmemektedir.²⁹ Tevkîfi olduğunu ileri süren âlimler akli delil olarak şöyle bir yol izlemişlerdir. Hususî lafızlar, hususî manalara ancak söylemekle delâlet edebilir. Şayet bir lafız, anlam itibarı ile yeni bir vaz’ ile oluşturulmuş olsaydı kendisinden önce de bir vaz’ın olmasını gerektirecekti ve bu süreç zincirleme bir reaksiyon oluşturacak işin özü itibarıyla Allah’ın öğretmesine kadar varacaktır.³⁰ Zira Cenab-ı Allah: “وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا” (Allah) *Âdem’e bütün isimleri öğretti*³¹ buyurmaktadır. İfade edilen bu delillere müfessir şöyle cevap vermiştir: Öncelikle, lafızların kast edilmiş bazı manalara tahsis edilmesine engel bir durum görünmemektedir.

İkinci olarak: Allah’ın “ta’lîm” lafzından ilhamı kastetmiş olması geçerli bir ihtimal olarak görünmektedir. Ayrıca bu lügatlerin Hz. Âdem öncesi konulmuş olması ve Allah’ın bu lafızları Âdem’e (a.s.) öğretmiş olması da imkân dâhilinde bir meseledir.³²

Müfessir, Mu‘tezile’nin ifade ettiği gibi, “lafızların delaletleri tam anlamıyla istilâhî olarak meydana gelmektedir” denilmesini de doğru görmemektedir.³³ Zira lafızların delâletlerinin tevkîfi veya istilâhî olma yönüyle

²¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 36.

²² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 36.

²³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 36.

²⁴ Osman b. Cinnî, *El-Hasâ'is*, II, 159-160; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 36.

²⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 38.

²⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 38.

²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 38.

²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 39.

²⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 37.

³⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 37.

³¹ Bakara, 2/31.

³² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 37.

³³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 37.

kategorize eden, fikri temsilcilerin iddia ettikleri görüşleri desteklemek için kullanılan delillerin zayıflığına, sağlam bir zemin oluşturulamamasına dikkat çeken müfessir, konuyla ilgili ortaya atılan fikirleri doğru kabul etmiş ve kendi açısından üçüncü bir yol olarak meseleyi uzlaştırma yoluna giderek çözmeye çalışmıştır. Bu itibarla lafızların, bir bölümünün tevkîfi, bir bölümünün ise istilâhî olabileceğini mümkün görmüştür.³⁴

Delâletin Önemi

Müfessir, lafızların manalara delâleti meselesinde genel manada yapılan “delâlet, kendisi vasıtasıyla bir şeyin bilgisine ulaşmaktır”³⁵ tarzındaki tarife ek olarak lafızların, gözle görülebilen harici manalara delâlet ettiklerini söylemiştir.³⁶ Bu yönüyle lafızların delâletinin, eşyanın zatı ile ilgili olmadığını zihinde tasavvur edilen manalara yönelik olduğunu bildirmiştir. Bu durumu da lafızların delâletinin, kişilerin zihninde taşıdıkları manaların tezahüründen başka bir şey olmadığına bağlamaktadır.³⁷

Müfessir, ifade ettiği bu hususa iki yönden delil getirmiştir. Öncelikle: Aklî bir yaklaşımla kişinin uzaklarda bir şekil görüp bunun bir kaya parçası olduğunu, aradaki mesafenin azalması ile onun hareket eden bir şey olduğunu algıladığında, onun bir canlı olduğunu, aradaki mesafenin iyiden iyiye azalması ile mevcut cismin bir insan olduğunu anlamasını misal olarak vermiştir. Bu yönüyle uzak yakın fark etmeksizin bir cismin görülmesinde o cisim hakkında söylenenler, insan zihnindeki tasavvurların mana yönüyle lafza dökülmesinden ibaret bir durumdur. Çünkü görünen cisimler arasındaki mesafe azalıp görsel bir netleşmenin oluşması, lafza dökülen manalarda değişiklik oluşturmakta ve bununla da lafızların ancak zihni algılamaların sonucunda oluşacağı, yoksa haricte görülen eşyalar olmadığı anlaşılmaktadır.³⁸

İkinci olarak: Lafız-mana ilişkisinin zihni bir yapıda olduğu hususunda müfessir, âlemin kadim olup olmadığı hakkında iki insanın fikir ayrılığına düşmelerini, bu iki görüşün de aynı anda doğru olamayacağını ve bir çelişkinin oluşacağını belirtmektedir. Bu çelişkiyi lafızların zihni manalara delâlet ettiği hususundan kaynaklandığını ifade eden müfessir, bunu farklı düşüncede iki kişinin ileri sürdüğü hüküm olarak ele almış ve lafızları zihni manaları ifade eden hususlar olarak görmüştür.³⁹

Delâlet Şekilleri

Müfessir, Kur’ân-ı Kerim’in bütününe veya çoğu âyetlerinin içeriği hususunda maksadın, “Allah’ı, tanımak, O’nun emir ve yasaklarını bildirmek ve dini açıklamak”

olduğunu söylemektedir.⁴⁰ Bu ifadeler Kur’ân’ın, İslam ilim geleneğinin oluşturduğu prensip ve tafsilat (usûl ve fîrû‘) yönünü kapsadığı sonucuna götürmektedir. Zira müfessir, bu hususun doğruluğu hakkında şöyle bir izahatta bulunmaktadır: “usûl ilminin bütünü Kur’ân’da bulunmaktadır.”⁴¹

Bu hususun doğruluğu hakkında ise müfessir, Kur’ân’ın bütün lafızlarının mutabakat, tazammun veya iltizam yoluyla manalara delâlet ettiğini ifade etmekle birlikte mezheplerin görüş ve rivayetlerinin detayları hakkında farklı görüşlerin olduğunu söylemektedir. Müfessir, bu görüşler içerisinde taraf olduğu görüşü önceleyerek şöyle demektedir: “Kur’ân-ı Kerim, icma, haber-i vahid ve kıyasın, şer‘î olarak bağlayıcı bir delil olduklarına delâlet etmektedir. Bu itibarla bu üç aslın delâlet ettiği ve ortaya koyduğu her hüküm, Kur’ân’da bulunuyor demektir.”⁴²

Bu söylemlerle müfessir, lafzın manaya delâleti yönünün klasik mantık eserlerinde ele alındığı üzere üç şekilde gerçekleştiğini bunlarında mutabakat, tazammun ve iltizam yolları olduğunu ifade etmektedir.

Lafzî Vaz’î Delâlet

Müfessirin yapmış olduğu taksim, mantıkta lafzî vaz’î delâletin altında oluşturulan bir taksim olduğu anlaşılmakta ve lafız-mana ilişkisinde müfessirin beslendiği ana kaynaklar hususunda bir fikir vermektedir. Zira mantık ilminin temel gayesi tutarlı ve doğru bir düşünce yapısı üzerine kuruludur.⁴³ Bu düşünce yapısı, lafız-mana ilişkisini mantık ilminin önemli bir gayesi haline getirmiş ve müfessirin lafız-mana ilişkisi bağlamındaki yaklaşımlarına etki etmiştir. Bununla birlikte mutabakat, tazammun ve iltizam kavramları ile ilgili tefsirinde bir tanımlama içerisine girmeyen müfessir, bu lafızları çokça kullanmaktadır. Bu yönüyle bu kavramların tarifinin yapılması gerekmektedir.

Mutabakat

Kullanılan lafzın, vaz’ olduğu (başlangıç itibarıyla konulduğu) mana yönüyle ilgili nesnenin varlığının tamamı ve unsurlarına delâlet etmesidir.⁴⁴

Tazammun

Lafzın, ifade ettiği nesnenin unsurlarından birine veya bir kaçına delâlet etmesidir. Meselâ, “insan” lafzının düşünen ve canlı bir varlığa delâlet etmesi gibi.⁴⁵

³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 37.

³⁵ İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur’ân*, “Delle”, I, 316; Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî el-Mısrî (ö. 338/950), (V) *İ’râbü'l-Kur’ân*, I. Baskı, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, II, 283.

³⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 37.

³⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 37.

³⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 37.

³⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 37.

⁴⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XII, 526.

⁴¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XII, 526.

⁴² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XII, 526-527.

⁴³ Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, I, 786-792; M. Naci Bolay, “Delâlet”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, IX, 119.

⁴⁴ Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn Ve'l-'ulûm*, “Delâle”, I, 787-790; Ebû Ya’kûb Sirâcuddîn Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî (ö. 626/ 1229), (I) *Miftâhu'l-'ulûm*, I, 329. (Vaz’î Delâlet ifadesini de kullanmaktadır)

⁴⁵ Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn Ve'l-'ulûm*, I, 790; Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, I, 329-330. (Sekkâkî eserinde tazammun ile birlikte “delâlet-i Aklî” ifadesini de kullanmakla birlikte açıklamalarının devamında Tehânevî’nin tarifine uygun davrandığı görülmektedir)

İltizam

Lafzın ihtiva ettiği konu ile birlikte aklın o konuya bağlantılı gördüğü başka bir anlama delâlet etmesidir. Tanımlama kapsamında “mahlûk” lafzının telaffuzu ile birlikte aklın bir yaratıcı fikrine bu lafızla bağlantılı olarak ulaşması misal olarak verilmiştir.⁴⁶

Müfessir, tefsirinde bu kavramların tanımını yapmamakla birlikte lafız olarak kullanmakta⁴⁷ ancak ele almış olduğu misallerin içeriği göz önünde bulundurulduğunda tanımlama için belirtilen tarife uygun bir sonuç çıkmaktadır.⁴⁸

Lafzî Tabii Delâlet

Müfessir, insanların tabii halleri ile çıkardığı birtakım seslerin, tekdüze ve tutarlı anlamsal karşılıklarının bulunmaması ayrıca delâlet ettikleri manaların izâfî, belirsiz ve anlamsal bütünlük oluşturmamaları sebebiyle mantık ilminin dışında tutulan bu delâlet türüne de yer vermiş ve tabii bu seslerin lafız çerçevesinde değerlendirilip değerlendirilmeyecekleri hakkında şu hususları ifade etmiştir:

Öncelikle çeşitli anlamlar taşıyacak şekilde birleşen ve vâz’î olmayan sesler bir terkip oluşturduğunda oluşan bu terkiye lafız veya kelam denilmesinin uygun olup olmaması hususuna değinmiştir.⁴⁹ Bununla ilgili olarak, insanlarda rahatlamayı ifade eden “oh”, acı çekmesi durumunda “ah”, öksürme esnasında “öhhü öhhü” demesi gibi, bu sesler kendilerine has anlamlar taşıyan terkipler oluşturmuşlardır. Ancak oluşan bu terkipler delâlet ettikleri anlamlar yönüyle vâz’î olmayıp tabiidirler.⁵⁰ Bu hususları ele alan müfessir, tabii olan bu seslerin belirli anlamlara delâletleri olmasına karşın, lafız veya kelâm olarak isimlendirilmelerinde veya isimlendirilmemelerinde öne sürülen delillerin kayda değer bir anlamda olmadıklarını söyleyerek tartışmamıştır.⁵¹

Müfessir, bu konu hakkında öne sürülen görüşlerin sağlam dayanağa sahip delillerden uzak olduğuna işaret etmiştir. Burada tartışma konusu olan husus bu delâletleri oluşturan ifadelerin lafız veya kelâm olarak isimlendirilmelerine yöneliktir. İleri sürülen bu tartışmalardan uzak bir şekilde, tartışmalara konu ifadelerin tabii olan delâletler olduklarını, bu vasfı da kendilerine has anlamlar taşıyan terkipler olmalarına dayandırmış ve bu şekilde izah etmiştir. Ancak müfessirin anlatımlarından anlaşılacak şudur ki tabii olan bu delâletlerin, lafız olarak isimlendirilmesini uygun görmemiştir.

Hususi Lafızlarla Mahiyetlerin İfade Edilmesi

Bu konu hakkında müfessir, her mahiyeti kendine has bir lafızla anlamlandırmanın mümkün olamayacağını ifade

etmektedir. Zira lafızların, bilinebilen ve sınırları olan hususları tanımlayacağını, sonsuz mahiyetlerin ise kendilerine has lafızlarla isimlendirilemeyeceğini söylemektedir. Bunun imkânsızlığını da müfessir, tam anlamıyla anlaşılmayan, zamanı gelmediği için bilinmeyen hususların lafızlarla tarif edilemeyeceğine bağlamaktadır.⁵²

Müfessirin ifadelerinden anlaşılacak hususların şunlar olduğu düşünülebilir. Lafız-mana ilişkisinde mananın lafzın önüne geçtiği anlaşılmaktadır. Zira ses ve bu seslerden oluşan harflerin oluşturduğu lafızlar sonsuz da olsa bir şeyin mahiyetinin bilinmemesi onun lafızlar vasıtasıyla tarifine imkân vermemektedir.

Bu izahlara ek olarak müfessir, insanlar tarafından anlaşılması önem arz eden her mana için bir lafzın koyulması gerektiğini ifade etmektedir.⁵³ Özellikle emir, nehiy, umum ve husus gibi kalıpların bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Açıklanmaya ihtiyaç duyan hususların tespitinde ise müfessire göre bir mananın anlaşılması maksadıyla bir lafzın koyulması için sebepler çok, buna mani olacak bir husus da yoksa o manayı ifade eden bir lafzın konulması gerekmektedir. Müfessir, bu hususu şu şekilde özetlemektedir: “Bir işin yapılmasını gerektiren sebep güçlü, mani bir durum da yoksa bunun yapılması şart olacaktır.”⁵⁴

Lafızların Manalara Delâletinin Zannîliği Meselesi

Müfessir, lafızların delâlet ettiği manaların zannî olduklarını kabul etmektedir. Bunları da lafızların delâletlerinin, lisanların, i’rab ve çekimlerinin nakle dayandığı yönüyle ifade etmektedir.⁵⁵ Zira lafızların çoğu hakkında rivayet zincirlerinin, haber-i vâhid seviyesinde olduklarını ve (mütevâtir seviyesine ulaşmayan) âhâd haberlerin ise sadece zan ifade edeceğini belirtmiştir. Ayrıca lafızların delâletleri hakkında akli çalışmaların olmadığını, olması durumunda lafızların daha çok mecâzî anlamlara yönlendirilmelerinin zorunlu olacağını söylemiş ve sonuç olarak lafız-mana ilişkisinde lafızların nakli hususunu dikkate alan bir yaklaşımla tevâtür seviyesinde olmayan lafızların zan ifade edeceğini dikkatlere sunmuştur.⁵⁶

Müfessir, lafızların nakli ile ilgili kanaatini aslında bu rivayetlerin tevâtür seviyesine ulaştıkları yönüyle açıklamıştır.⁵⁷ Ancak müfessir, bu meselede kendi bakış açısından ziyade konuya, ağırlıkta olan görüş doğrultusunda yaklaşmıştır. Zira lafızların nakli hususunda tamamına yakınının tevâtür seviyesinde olduğunu belirtmekle birlikte ekser ulemânın görüşünü öncelemiş ve lafızların rivayetlerinde âhâd haber yaklaşımını göz önünde bulundurarak lafızların manalara delâletinin zannîliği görüşünü benimsemiştir. Ancak bu yaklaşımın

⁴⁶ Tehânevî, *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn Ve'l-'ulûm*, I, 790-791; Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, I, 330. (Aklî delâlet kavramını da kullanmaktadır)

⁴⁷ Mutabakat lafzı için bakınız, Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 419; VI, 461; VII, 144; VIII, 201; IX, 375; 490; XII, 394, 466; XVIII, 388; XXI, 398, 475; XXII, 59; XXIII, 239, 304; XXIV, 442; XXVI, XXVI, 376; XXXI, 102; XXXII, 322; Tazammun lafzı için bakınız, I, 194; XII, 526; İltizam lafzı için bakınız, I, 54; II, 392; IX, 491; XII, 403, 526; XVI, 72, 107; XVIII, 459; XX, 266, 337; XXI, 452; XXV, 115; XXVIII, 202.

⁴⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IX, 510.

⁴⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 33.

⁵⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 33.

⁵¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 33.

⁵² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 38.

⁵³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 38.

⁵⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 38.

⁵⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 41.

⁵⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 41.

⁵⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 40-41.

lafızların nelighinden ziyade anlam içeriği ile ilgili bir husus olduğu düşünülebilir.

Sonuç

Hayatı boyunca insanın sürdürülebilirliği hususunda ihtiyaç duyduğu temel kavramlardan biri olan dil, gelişime elverişli bir alandır. Dili oluşturan lafızların anlamsal karşılıkları meselesi, tabanı ilmî çeşitliliğe sahip olan ve ortak paydadan uzak bir tartışma sahasıdır. Bu tartışmaların yoğunluk kazanması İslâmi ilimlerle birlikte doğruya yönlendiren bir yöntem arayışı oluşturmaktadır. Bu yönüyle lafız-mana ve delâlet kavramlarının mahiyetlerinin bilinmesi, dili oluşturan lafızların anlamsal karşılıklarının bilinebilirliği, ilgili olduğu her alanda metodoloji arayışının bir sonucu olarak görülmektedir.

Bu alanla ilgili olarak Râzî'nin, vahiy ve mütevatir haberi ayrı tutarak lafız-mana ilişkisinde anlamsal bir kesinliğin olamayacağı söylemi, konunun olumsuz yönlere çekilmesi endişesi ile eleştirilse de düşünce yapısı ve taşıdığı bazı metodolojik endişeler göz önünde bulundurulduğunda, kendi içerisinde tutarlı ve anlamlı olduğu görülebilir. Ancak bu söylemin ileriye taşınması durumunda bazı çıkmazların ve tikanmaların yaşanması kaçınılmaz olacaktır. Zira değerlendirilen bu husus, hayatın temel taşlarından birini ele almakta ve ilmî düşünce ve hareketler de bu çerçeveden muaf tutulamamaktadır. Dolayısıyla lafız-mana ilişkisinde anlamsal bir kesinlikten söz edilemeyeceği tartışması, bu kapsamda değerlendirilen ilmî fikir ve düşüncelerin karşılık bulamayacağını ihsas ettirmektedir. Bu da ilmî fikir ve düşüncelerin gözden düşmesine, bu alandan eleştirilmesine götürebilecek bir tehlike olarak görünmektedir. Ayrıca müfessir, bu tarz eleştirilerin karşılık bulmaması düşüncesiyle anlamsal kesinliği eşyanın hakikati ile sınırlandırmaya çalışmıştır. Ancak hakikatin keşfi hususunda lafız-mana ilişkisi dışında nihaî kesinlik hususunda bir bilgi elde etme yöntemi belirlediği net bir biçimde söylenememektedir.

Kaynaklar

- Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078), (I) *Delâilü'l-i'câz*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir, Matbaatü'l-Medeni, Kahire 1992.
- Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, XXXII) *Mefâtihu'l-Ğayb*, 3. Baskı, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 2000.
- , (I) *Me'âlimü usûli'd-dîn*, nşr., Tâhâ Abdürraûf Sa'd, Mektebetü'l-Külliyâtil'-Ezheriyye, Kahire ts.
- , (I) *Levâmi'u'l-Beyyinât*, nşr., Tâhâ Abdürraûf Sa'd, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1984.
- , (I) *Münâzara fi'r-red 'ale'n-nasârâ*, nşr., Abdülmecîd en-Neccâr, Dârü'l-

- kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1986.
- , *Muhassal*, nşr., Tâhâ Abdürraûf Sa'd, Mektebetü'l-Külliyâtil'-Ezheriyye, Kahire ts.
- , (I) *Münâzarât*, nşr., Fethullah Huleyf, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1966.
- , (VI) *el-Mahsûl fi 'ilmi 'usûli'l-fikh*, 3. Baskı, Muessesetü'r-Risâle, Beyrût 1997.
- , *el-Kâşif 'an usûli'd-delâil ve fusûli'l-'ilel*, thk. Ahmed Habbâz es-Sekkâ, Dârü'l-Cil, Beyrut 1992.
- , *Lübâbü'l-İşârât ve't-tenbîhât*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Mektebetü'l-Külliyâtil'-Ezheriyye, Kahire 1986.
- , *Şerhu 'Uyûni'l-hikme*, Müessesetü's-sâdık, Tahran 1954.
- , *el-Mebâhîsu'l-Meşrikiyye*, thk. Muhammed Mu'tasım Billâh el-Bağdâdî, Dârü'l-kütübi'l-Arabî, Beyrut 1990.
- , *Münâzaratü Fahreddin er-Râzî fi Bilâdi Maverâunnehir*, (I) neşr. Fethullah Huleyf, Dârü'l-Meşrik, Beyrut 1984.
- Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Velîd (Vellâd) et-Temîmî el-Mısırî, (I) *el-İntisâr li-Sibeveyhi 'ale'l-Müberred*, 1. Baskı, thk., Zühayr Abdülmuhsin Sultân, Muessesetü'r-Risâle, Beyrût 1996.
- Ebü'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd b. el abbâs et-Tâlekânî, (III) *el-Muhî fi'l-luga*, y.y., Beyrut 1994.
- Ebü Bekr Abdülkâhir b. Muhammed el-Cürcânî, *Esrâru'l-Belâga*, Matbaatü'l-Medenî, Cidde ts.
- Ebü Hayyân et-Tevhîdî, (I) *el-Mukâbesât*, 2. Baskı, thk., Hasan es-Sendûbî, Dâru Suâdi's-Sabâh, Kuveyt 1992.
- Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, (I) *Esâsü'l-Belâga*, 1. Baskı, thk., Muhammed Bâsil uyûn es-Sûd, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1998.
- , (I) *el-Mufasssal fi sinâ'ati'l-I'râb*, 1. Baskı, thk., Alî Bû Mulahham, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 1993.
- , (IV) *el-Keşşâf 'an haka'iki gavâmizi't-tenzîl*, 3. Baskı, Dârü'l-kütübi'l-Arabî, Beyrut 1987.
- Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, (I) *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, thk, Safvân Adnân Dâvûdî, Dârül-Kalem, Beyrut 1992.